

Lada Badurina i Nikolina Palašić

ISPOD TEKSTA: BILJEŠKA O FUSNOTI

dr. sc. Lada Badurina – Nikolina Palašić, Filozofski fakultet, Rijeka, izvorni znanstveni članak

UDK 001.811

Podrubna bilješka (fusnota) jedno je od bitnih obilježja složene strukture znanstvenoga teksta. Uvažavajući i propitujući (dijelom) različite konvencijel/prakse pisanja fusnota (i s obzirom na različite strukel/znanstvena područja, i s obzirom na prakse primjenjivane u različitim razdobljima, i s obzirom na individualne stilove), u radu se razmatraju mogući suodnosi dijelova teksta iznad i ispod crte ili, drugim riječima, standardi se tekstualnosti znanstvenoga teksta (tzv. konstitutivna načela teksta) ispituju imajući u vidu upravo njegovu dvodijelnu strukturu. U vezi se s time proučavaju i načini komunikacije sa znanstvenim tekstom (odnosno načini kodiranja i dekodiranja znanstvene poruke).

Ključne riječi: *fusnota (podrubna bilješka), tekst, znanstveni tekst, standardi tekstualnosti/konstitutivna načela teksta, kohezija, koherencija, intertekstualnost*

Uvodno: Nadredna napomena o podrubnoj bilješci

Uvodno samo nekoliko riječi o fusnoti! Iako je to, zacijelo, iz najavljene teme sasvim razvidno, valja nam na početku jasnije odrediti sam *predmet* našega bavljenja.

Bit će dakle riječi o specifičnu tipu napomena/bilježaka/opaski, a koje se pojavljuju u – opet! – sasvim specifičnim tipovima (poglavito znanstvenih) tekstova. Obilježavaju se bilo brojkama bilo zvjezdicama i drugim simbolima te se gotovo redovito sitnijim slovima bilježe na dnu stranice (ispod *crte*), i to one stranice na kojoj se nalazi na isti način obilježena riječ/pojam, rečenica, odnosno dio teksta na koji fusnote referiraju (usp. i u Mesaroš, 1971: 21). Tek se iznimno, po svoj prilici prvenstveno iz *tehničkih razloga* i/ili uime (pretpostavljenih) *estetskih kriterija*, otiskuju na kraju teksta i/ili poglavlja – i tada se govori o *endnotama* (usp. npr. *The Chicago Manual of Style*, 1993: 494).

Terminološku *bilješku/napomenu* izričemo ovdje u *glavnom*¹ tekstu, ne prepuštajući je (nerijetkim) *nemilim sudbinama* mnogih (pa i vrijednih) fusnota da ostanu nepročitane. Želimo naime na samome početku reći koju i o stručnom nazivu/terminu za koji se

¹ Poigravajući se s mišlju bi li nam uopće pošlo za rukom napisati tekst o fusnoti bez fusnota, očito vrlo brzo posustajemo! Naime zasad tek *podrubno* napominjemo da distingviranje *glavnog* teksta i – zaključujemo – “sporedne” *fusnote* (usp. Anić, 2003: 335) počiva na formalnoj, *grafičkoj hijerarhizaciji* dijelova (istog) teksta. Smatramo međutim da takva hijerarhizacija ne pretpostavlja vrijednosni ni važnosni kriterij, da je o njemu (načelno) neovisna, pa u toj činjenici nalazimo pravi poticaj da se temeljitije pozabavimo ne samo fusno-

ovdje izrijekom opredjeljujemo! Leksemu se stranoga podrijetla – germanizmu i/ili internacionalizmu *fusnota* – priklanjamo zbog njegove jednoznačnosti i – ne manje važno! – zbog njegove sveopće raširenosti u prvome redu u akademskom žargonu, a potom i u općem leksiku, čime je, smatramo, ostvario i/ili potvrdio svoje *građansko pravo* i u hrvatskome standardnom jeziku. Dakako, time ne poričemo, i ne marginaliziramo, njegove moguće (novije) hrvatske istovrijednice: *podrubna bilješka* ili *podrubnica*, *podrubak*, *podnožna bilješka* ili *podnožnica* i sl. (usp. i Stojević, 1995).² Kako međutim terminološke nedoumice nisu ni polazište ni tematsko uporište našega teksta, odmah najavljujemo (barem) tri perspektive s obzirom na koje smo u fusnoti prepoznale temu uistinu vrijednu pozornosti!

Tri pogleda na fusnotu

Uvjetno govoreći, tri su moguća pristupa *fusnoti* kao integralnom dijelu (znanstvenoga) teksta. Prvi bismo mogli nazvati **tehničkim ili formalnim**, i njegova će se ograničenja razabirati u mahom formaliziranim pristupima strukturi teksta i/ili tehnici njegova pisanja. U okviru će se drugoga, **tekstualnoga**, o fusnoti govoriti kao o tekstu, točnije kao o njegovu (ne)odvojivu dijelu. Treći će, **funkcionalni**, u središte staviti složena pitanja složene komunikacije sa (znanstvenim) tekstem, pa onda i uloge fusnota u tome procesu. Ipak, ponudivši takvu *sistematizaciju* pogleda na podrubne bilješke, moramo dometnuti i to da će striktno podjele ovdje predstavljena tipa nužno ostati tek teorijski konstrukti, da će se spomenuti pristupi fusnoti u praksi pokazati međusobno neodjeljivima, pa se sasvim prihvatljivom može učiniti i misao da bismo – vjerojatno i s više razloga – mogli govoriti i o trima, višestruko isprepletenima aspektima istoga pogleda. Nastojeći – s druge strane – ovo promišljanje o fusnoti učiniti što temeljitijim, iscrpnijim, sistematičnijim i preglednijim, privremeno ćemo se – i prigodno – nastojati držati tek uvjetno uspostavljene sheme.

Tehnički će se **ili formalni aspekt** i sam kretati u široku rasponu: od manje-više tehničkih pitanja u vezi s pisanjem fusnota do ipak suptilnijih i pronicljivijih razmatranja njihove zastupljenosti, ili nezastupljenosti, u određenom tipu tekstova, a potom, štoviše, i do pokušaja kvantitativne i kvalitativne analize i specifikacije tih specifičnih, *podrubnih* bilježaka. I dok nas *tehnikalije* u užemu smislu ovdje neće posebice zanimati³, pozornost

tom nego i složenim odnosima koji se uspostavljaju između teksta *iznad crte* i onoga *ispod crte*. O tome, dakako, više u nastavku.

² Istina, gdjekad se jednostavno govori i o *bilješkama*, *napomenama*, *opaskama*. Takve su uporabe potencijalno višeznačne (nije svaka bilješka/napomena/opaska fusnota!), premda u kontekstu jednoznačne, i po svoj su prilici ne baš spretan/domišljat pokušaj izbjegavanja riječi stranoga podrijetla.

³ Takva će se razmatranja uglavnom iscrpljivati u utvrđivanju načina bilježenja fusnota, njihova obročavanja i sl. Konkretno, rješenja će sasvim *konkretnih* tehničkih pitanja nuditi i (novije) pravopisne knjige (usp. Anić-Silić, 1986: 69–70; Anić-Silić, 2001: 85–86; Badurina–Marković–Mićanović, 2007: 321–323) i, naročito, specijalizirani priručnici namijenjeni piscima, urednicima i izdavačima (usp. npr. *The Chicago Manual of Style* ili *The Oxford Guide to Style*).

U užemu je smislu tehničko (upravo grafičko/dizajnersko, nerijetko i praktično) pitanje hoće li se fusnote pisati – kao što je uobičajeno – na dnu stranice, crtom i/ili većim proredom odijeljene od *glavnoga* teksta, ili će svoje mjesto naći na proširenim marginama, ili će stranica biti vertikalno podijeljena (usp. npr. Marina

ćemo usmjeriti na (očekivanu?) zastupljenost fusnota u određenom tipu tekstova – onim *znanstvenim*.

Dva nam se pitanja s tim u vezi čine nezaobilaznima! *Prvo* se dotiče razdruživosti/nerazdruživosti znanstvenoga teksta od (njegovih) fusnota ili, sasvim konkretno, tematizira međuovisnosti znanstvenoga pristupa i određenih (ipak formalnih!) značajki znanstvenoga teksta, tj. njegove “dvorazinske”⁴ (bolje: *dvodijelne*) strukture; *drugo*, krećući se u drugome smjeru, problematizira može li se nepobitno utvrditi da u drugim tipovima tekstova doista nema – i/ili ne bi trebalo biti – fusnota.

U vezi s prvim pitanjem trebalo bi propitati – čini se – rašireno mišljenje da su bitno, upravo inherentno obilježje znanstvenoga teksta manje ili više brojne bilješke na dnu stranice, *ispod crte*.⁵ Takvu pak uvjerenju možemo odmah suprotstaviti činjenicu da se ni u iscrpnim i discipliniranim (na strukturalizmu čvrsto utemeljenim) *razinskim* opisima znanstvenoga jezika (tj. *funkcionalnog stila*), onima kakve je priskrbila *funkcionalna stilistika*, fusnote ni uzgredno ne spominju (usp. Silić, 2006: 43–64, 187–217; Silić–Pranjkić, 2005: 376–378). Navodi nas to na nužnost zagledanja u širi (i svakako reprezentativniji) korpus znanstvenih tekstova s nakanom da se zastupljenost ili nezastupljenost fusnota u njima, ali i njihov *tip*⁶ pokuša staviti u relaciju i s određenom strukom/znanstvenim područjem (npr. prirodne znanosti naspram društvenim ili humanističkim), i s konvencijama primjenjivanim u različitim razdobljima, te da se isto tako *udio* fusnota u tekstovima promotri i s obzirom na zemljopisni kriterij i/ili nacionalnu tradiciju (različitost anglosaksonske i, primjerice, germanske ili slavenske prakse), a naposljetku i s obzirom na individualne stilove.⁷

Radne hipoteze potvrđuju se i letimičnim pregledom zbornika znanstvenih radova koji pripadaju različitim znanstvenim područjima. Ponajprije, uzele smo u obzir zbornike iz područja humanističkih znanosti (polje filologije), društvenih znanosti (polje eko-

Kovačević, *Pripovijedanje i stvaralaštvo*, ICR, Rijeka, 2001), ili će biti ispisane na neparnim/parnim stranicama knjige (usp. npr. Dubravko Škiljan, *Vježbe iz semantike ljubavi*, Antibarbarus, Zagreb, 2007).

Mogla bi se, dakako, tomu dodati i pitanja same tehničke/rutinske provedbe: sasvim se realnom čini pretpostavka da je pisanje tekstova na računalima, odnosno razvoj računalnih programa za pisanje i obradu teksta olakšao i pospješio i pisanje (čak i naknadno umetanje) bilježaka na dnu stranice – *fusnota*.

⁴ Dakako, ovdje samo uvjetno govorimo o dvjema “razinama” znanstvenoga teksta – onoj *iznad crte* i onoj *ispod crte*.

⁵ U tom smislu sasvim *paušalna* će se procjena *znanstvenosti* teksta olako oslanjati na puku *grafičku organizaciju* njegova ispisa (otprilike kao što će nas diskontinuirani reci navesti na misao da imamo posla s pjesmom). Najavimo međutim da i takva krajnje površna percepcija počiva na *očekivanjima recipijenta*, na njegovim *čitalačkim iskustvima*, pa da naposljetku i na takvim mehanizmima može počivati – nerijetko i počiva – svojstvo *koherentnosti* kao konstitutivno načelo teksta (usp. De Beaugrande–Dressler, 1981: 4–7, 84–112).

⁶ Recimo zasad tek da ćemo o fusnotama moći govoriti bilo kao o ekstenzivnijima, bilo kao o intenzivnijima. O različitim tipovima fusnota, naposljetku i napose o različitim tipovima odnosa fusnota s tekstom (ili, točnije, dijelovima teksta) uz koji se vezuju više u nastavku.

⁷ Pripisivanje se svojstva individualnosti znanstvenome tekstu samo naizgled može činiti neprimjerenim. Individualnost međutim nužno ne pretpostavlja subjektivnost (znači, ni *neobjektivnost*). Napokon, istom otvarajući tu perspektivu možemo objasniti činjenicu da su u nekih autora fusnote izrazito zastupljene, a u drugih gotovo da ih i nema, i to neovisno o svim ostalim kriterijima (naime kriteriju znanstvenoga područja i znanstvene kategorije članka te kriteriju geografske/nacionalne pripadnosti ili razdoblja u kojemu autori stvaraju ili su stvarali).

nomije i polje prava), tehničkih znanosti (polje građevinarstva i polje strojarstva) te područja biomedicine i zdravstva (podaci o zbornicima navedeni su u popisu izvora na kraju ovoga teksta). Iz daljnjeg razmatranja odmah isključujemo zbornike radova iz područja tehničkih znanosti i iz područja biomedicine i zdravstva, i to iz razloga što su svi u njima zastupljeni tekstovi pisani bez fusnota. Fusnote će pak redovito biti zastupljene u ekonomskim, pravnim i filološkim radovima.⁸ Potom, ima osnova za usporedbu društveno-humanističkih zborničkih izdanja s obzirom na različite nacionalne tradicije i običaje priređivanja i objavljivanja znanstvenih tekstova. Pritom, uočavamo, bitno odskaače jedino anglo-američka praksa preferiranja pisanja bilježaka na kraju tekstova (endnota), što je u skladu i s preporukom utjecajna američkog priručnika za pisce, urednike i izdavače (usp. u *The Chicago Manual of Style*, 1993: 494).⁹ Moglo bi se, dakako, ovdje govoriti i o (dijelom) sadržajno različitim fusnotama (recimo, o zastupljenosti pretežito – ili čak isključivo – bibliografskih podataka u fusnotama u pojedinim zbornicima ili u pojedinim autora), no tu temu zasad samo najavljujemo.

Spremnost će nas svojevrsnoj *relativizaciji* odnosa znanstvenoga teksta i podrubnih bilježaka nedvojbeno voditi zaključku da stupanj *znanstvenosti* nije nužno u korelaciji ni s kvantitativnom ni s kvalitativnom zastupljenošću fusnota! Napokon, neovisno, štoviše, i o znanstvenome području, ni svim znanstvenim ili stručnim tekstovima neće biti primjerene fusnote (primjerice, u određenu tipu primijenjenih znanstvenih tekstova – enciklopedijskima) ili će se – u nekim drugima – javljati tek iznimno (recimo, u esejima, udžbeničkim tekstovima i sl.). Drukčije rečeno, koliko god da se *dvodijelna struktura* teksta može dovoditi u vezu sa znanstvenim izričajem, ona sama po sebi nije ni *dokaz* ni *uvjet* znanosti/*znanstvenosti* kao takve.¹⁰

Ni na drugo postavljeno pitanje – primjerenosti fusnota tekstovima koji nemaju obilježje znanstvenosti – odgovor neće moći biti kategoričan! Iako rjeđe i u manjemu broju, različiti se tipovi podrubnih bilježaka mogu nalaziti i u drugim tipovima tekstova, pa čak i u beletristici¹¹ (primjerice, uredničke ili prevoditeljske napomene, objašnjenja manje poznatih riječi, napomene o ranijim izdanjima istoga teksta itd.).¹² Funkcija

⁸ Uzgred, u ekonomskim i pravnim tekstovima fusnote će – u pravilu – biti rezervirane za navođenje bibliografskih podataka ili – manjim dijelom – za pojašnjenja pojedinih pojmova i sl. U filološkim će se pak radovima naći i fusnote koje se manje *disciplinirano* vezuju uz *glavni* tekst, koje donose *paralelne* misli i/ili usputne komentare te se mogu smatrati svojevrsnim (slobodnijim) digresijama u odnosu na tekst.

⁹ Engleski priručnik toga tipa neće biti tako eksplicitan, ali ima osnova za zaključak da se prednost daje endnotama (Ritter, 2002: 553–554). Uostalom, praksa je da mnogi engleski naslovi imaju i svoja britanska i svoja američka izdanja.

¹⁰ Dijelom je drukčija situacija sa znanstvenom terminologijom. Uporaba stručnih naziva nije neupitan dokaz da je tekst znanstven, ali bavljenje znanostu svakako pretpostavlja ovladavanje odgovarajućim terminološki sustavima (vezano je to s usvajanjem koncepata), pa onda i sluzenje stručnim nazivljem (usp. M. A. K. Halliday, *Some Grammatical Problems in Scientific English*, u Halliday–Martin, 1993: 70; Badurina 2008: 124–125).

¹¹ Ne uzimamo ovdje u obzir onaj tip podrubnih bilježaka koje u književnoumjetničkom tekstu imaju funkciju evociranja znanstvenoga i/ili kakva dokumentarističkoga diskursa (usp. npr. u romanu Milorada Stojevića *Balade o Josipu*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1997). Naime takve su fusnote – koliko god neobične i/ili neočekivane u književnome djelu bile – neraskidivi dio umjetničkoga teksta, i njihova funkcija može biti samo *kvaziznanstvena* ili *kvazidokumentaristička*.

¹² U svojevrsnom bi se smislu ako ne fusnotom, onda endnotom mogla smatrati i naknadna bilješka u privatnoj korespondenciji, uobičajeno obilježena oznakom P. S. (*post scriptum*).

će takvih *naknadnih dodataka* ponajprije biti eksplikativna, odnosno te će nadopune u najvećoj će mjeri biti namijenjene potpunijem razumijevanju teksta. Međutim znatno će složeniji tipovi odnosa između teksta i *njegovih* fusnota ipak biti ostvarivani u znanstvenim tekstovima, a iz toga će proistjecati i njihove mnogovrsnije i istančanije uloge u složenim – konkretnim tekstom posredovanim – komunikacijskim procesima. No time se, zapravo, napokon usmjeravamo drugim dvama najavljenim aspektima važnima za cjelovitije razmatranje naše teme!

Tekstualnu ćemo **perspektivu** ovdje nastojati predstaviti kao središnju, što, dakako, ne znači i neovisnu o drugim dvjema, napose ne o onoj funkcionalnoj! Naime naročito ćemo intrigantnim smatrati složene *odnose* koji se uspostavljaju između dijelova *istoga* teksta (grafički razdvojenih *crtom*), i to i s gledišta suprasintakse (nadrečenične sintakse) i – naročito i u većoj mjeri – s gledišta novije lingvistike/teorije teksta. No prethodno ćemo spremno poljuljati svaku intuiranu i/ili uvriježenu predodžbu o *tekstu* i postaviti dva pitanja: *je li uopće* (u spomenutim slučajevima) *riječ o jednom (i jedinstvenom) tekstu ili se ipak radi o dvama, trima, četirima itd. tekstovima* te – neovisno o odgovoru na to pitanje – *kako su međusobno povezani bilo dijelovi složene strukture istoga teksta bilo su-postavljeni različiti tekstovi?*

Prıklonimo li se gledištu lingvistike teksta da se *tekst* proteže onoliko daleko dokle se protežu njegova svojstva, tj. *standardi tekstualnosti* ili *konstitutivna načela teksta* (usp. De Beaugrande–Dressler, 1981: 3 i d.), dobit ćemo (prilično jasne¹³) kriterije za utvrđivanje granica teksta (usp. i Badurina, 2008: 55–66 i 87–92), pa onda i uporišta za obuhvaćanje ili neobuhvaćanje fusnota okvirima tako definirana pojma *tekst*. Recimo to i ovako: prepoznavanje će standarda tekstualnosti – u prvome redu *kohезije* i *koherencije*, a potom i *intencionalnosti*, *prihvatljivosti*, *informativnosti*, *situativnosti* i *intertekstualnosti* – pomoći ne samo u prepoznavanju *teksta* nego i u rasvjetljavanju mnogovrsnih zadaća koje fusnote mogu obnašati u zahtjevnu procesu razumijevanja i prihvaćanja znanstvene poruke.

Želeći ovdje u prvi plan staviti *funkcioniranje teksta* samog po sebi (ako je takav *isključiv* pogled uopće moguć, pa i realan!¹⁴), ponajprije ćemo se zadržati na prvim dvama *na tekst usmjerenim* konstitutivnim načelima teksta (usp. De Beaugrande–Dressler, 1981: 3–7, 48–83, 84–112; Badurina, 2008: 57–63 te 88–90), odnosno nastojat ćemo utvrditi i potvrditi povezanost dijelova teksta *iznad* i *ispod* crte kohezivnim i koherentnim silnicama. Probrani će nam primjeri omogućiti pritom zapažanje različitih tipova

¹³ Relativnoj suzdržanosti nisu razlog nedovoljno jasno definirani kriteriji, nego činjenica da se svojstva teksta (njegova tekstualnost) na različite načine i različitim intenzitetom ostvaruju u različitim tekstovima, ali i na različitim mjestima unutar istoga teksta. Upravo takvo gledište odabire se ovdje za polazište u razmatranju složenih odnosa koji se nužno uspostavljaju (i) između crtom odijeljenih (dijelova) tekst(ov)a.

¹⁴ Mislimo naime na činjenicu da se tekst u pravome smislu ostvaruje/potvrđuje tek u komunikaciji, pa su u ostvarenju i spoznavanju teksta od nemale važnosti uloge sudionika komunikacijskoga procesa. Stoga odmah najavljujemo – i kao *ispriku* za reduciran pogled na tekst koji ovdje (zasad) zastupamo – da ćemo uloge tvorca teksta/posiljalca poruke i recipijenta teksta nastojati propitati prilikom predstavljanja funkcionalnog aspekta u pristupu fusnoti.

kohezivnih sredstava kojima se – i *formalno* i *materijalno* – učvršćuju veze među vizualno (*crtom*) jasno odijeljenim dijelovima teksta.¹⁵

Promišljanje će nam o tekstu kao *kohezivnoj cjelini* – odnosno o kohezivnosti kao inherentnome svojstvu teksta – zacijelo ponuditi razmjerno pouzdana mjerila i postupke za propitivanje (ne)uključenosti fusnota u kompleksan (i jedinstven) *tekst*. Pristajući pritom uz gledište da je tekst *jedinica jezika u uporabi* te da se odnosi među njegovim konstitutivnim dijelovima ne uspostavljaju na gramatičkom (strukturnom), već semantičkom (smislenom) jedinstvu, ni na koheziju nećemo motriti kao na puki strukturalni odnos (usp. Halliday–Hasan, 1976: 1–7¹⁶). U tom ćemo smislu po svoj prilici utemeljeno moći zaključiti da ni odnosu između fusnote i “njezina” teksta ne treba pristupati formalno/strukturno. I ako je kohezija kao semantička relacija među elementima u tekstu načelno neovisna o rečeničnim granicama (usp. Halliday–Hasan, 1976: 8), reklo bi se, zacijelo, onda i to da je ona neovisna i o *dvodiobi* teksta učinjenoj iscrtavanjem *crte* (obično¹⁷) pri dnu stranice. Riječju, semantički se odnosi među elementima u tekstu neće zasnivati na njegovoj (gramatičkoj) strukturi, oni će se moći prepoznavati bilo unutar iste rečenice, bilo među susjednim rečenicama, bilo među udaljenim (pa i grafički posebno razdvojenim/organiziranim) dijelovima istoga teksta.¹⁸

Rečeno, dakako, ne dovodi u pitanje uočavanje mnogovrsnih *kohezivnih sredstava* kao materijalnih potvrda kohezivnosti teksta. Naime kohezivne se veze neposredno ostvaruju, pa i dokazuju jezičnim činjenicama: ponavljanjima, djelomičnim ponavljanjima, paralelizmima, parafrazama, tzv. proformama (tj. zamjenjivanjima punoznačnih riječi kraćim *nepunoznačnim* nadomjescima, npr. ličnim, posvojnima i pokaznim zamjenicama), potom elipsama, glagolskim vremenima i načinima, ali i različitim tipovima veznih sredstava (konjunkcijama, disjunkcijama, kontraunkcijama, subordinacijama) te u govorenim tekstovima i intonacijom.¹⁹

Premreženost kohezivnim vezama, kohezivna sredstva kao njihovi *materijalni dokazi*, ali i *dosezi* kohezivnih silnica mogu se pratiti na primjeru *dvoslojno* strukturirana znanstvenoga teksta:

¹⁵ To što se bavimo ustanovljavanjem kohezivnosti i koherentnosti *unutar* dvodijelno strukturirana teksta, daje nam napokon za pravo da i o tako strukturiranim tekstovima razglabamo kao o dođuše složenim, ali *jedinstvenim* cjelinama.

¹⁶ Autori će, štoviše, o koheziji razmišljati kao o *nestrukturnim tekstotvornim* relacijama (*non-structural text-forming relations*), pa stoga i o tekstu kao *semantičkome jedinstvu* (usp. str. 7).

¹⁷ Pozicioniranost crte na stranici tehničko je pitanje i ovisit će, dakako, o količini teksta u *podrubnoj bilješci*.

¹⁸ Slično, R. de Beaugrande i W. Dressler prepoznaju koheziju i u gramatičkim ovisnostima kratka dometa (tj. *short-range grammatical dependencies*) i u područjima široka dometa (odnosno *long range stretches*) – na razini teksta, gdje su kohezivna sredstva i manje obvezujuća, a primarni im je cilj *stabilnosti* i *ekonomičnost* radi veće učinkovitosti (usp. De Beaugrande–Dressler, 1981: 50–54 i 79; također i Badurina, 2008: 68). O koheziji *široka dometa* (*cohesion over long stretches*) usp. i u Halliday–Hasan, 1976: 294–295.

¹⁹ Popisi se kohezivnih sredstava dijelom razlikuju u različitim autorima (usp. npr. De Beaugrande–Dressler, 1981: 48–81; Halliday, 2004: 532–578; te pregledan enciklopedijski prikaz Malmkjær, 1991: 463–464). Ovdje su nabrojena kohezivna sredstva prema De Beaugrande–Dressler, 1981. Usp. i u Badurina, 2008: 58 i 70.

- (1) Iako u recentnoj literaturi¹ ima podosta rasprava o višočlanim leksičkim jedinicama, još uvijek zapravo nema jednoznačnih definicija tih leksičkih kombinacija u koje ulaze slobodne sintagme², kolokacije, višerječne jedinice ili sveze te frazemi pa su još uvijek jedno od otvorenih teorijskih i praktičnih pitanja suvremenoga jezikoslovlja. Tomu osobito pridonosi činjenica što su granice među njima nerijetko labave.

¹ Zadnjih se godina i u radovima hrvatskih jezikoslovaca sve veća pozornost pridaje kolokacijskoj problematici. Dio je tih radova zaokupljen obavijestima o kolokacijama u engleskom jeziku (Valentić, 1992; Borić, 1999), a u ostalim se radovima o kolokaciji raspravlja s teorijskoga (Ivir, 1992–93), kontrastivnoga (Borić, 1996; 1998), leksikografskoga (Mihaljević, 1991; Pritchard, 1998; Borić, 2002) i terminološkoga motrišta (Špiranec, 2005). Kako je kolokacijska kompetencija jedan od važnih čimbenika leksičkoga pristupa u učenju stranoga jezika, dio je radova posvećen opisu kolokacija u nastavi stranih jezika s posebnim osvrtom na engleski kao strani jezik (Borić, 2004; Valentić, 2005) te na hrvatski kao drugi i strani jezik (Petrović, 2007).

² Uz naziv *slobodna sintagma* koriste se i nazivi *nepredvidiva kombinacija* (usp. Ivir 1992–1993), *slobodna kombinacija* (engl. *free combination* – usp. Borić 1996), *slaba kolokacija* (engl. *weak collocation* – usp. Lewis 1997), *neograničena kolokacija*, *otvorena sveza* i *slobodnija kolokacija* (engl. *unrestricted collocation* – usp. Pritchard 1998).

- (2) Uz njega se kao relevantni postupci prilikom uređivanja jezika pojavljuju i drugi postupci, tako da se jezično planiranje⁵ redovito ističe kao pojam koji je nadređen i standardizaciji kao njezinu ostvaraju i kodifikaciji kao konkretnom obliku provođenja jezične politike, ali i grafizaciji bez koje nema ni standardizacije ni kodifikacije (...)

⁵ Koje Cooper, jedan od najprominentnijih predstavnika suvremene sociolingvističke teorije, sagledava kao upravljanje inovacijama, ali i kao marketing, ali i kao nastojanje da se zadrži moć, ali i kao oblik donošenja odluka. O tome prvi put sustavno govori u knjizi *Language Planning and Language Change*, objavljenoj 1986. (...).

U primjeru (1) prvo će se, zacijelo, uočiti leksičke veze uspostavljene između sintagmi *recentna literatura* (u tekstu iznad crte) te *zadnjih godina* i *radovi hrvatskih jezikoslovaca* (u tekstu ispod crte). Konkretnije, kataforičko-anaforički odnosi postoje između atributa *recentan* i vremenske oznake *zadnjih godina*, odnosno između tagmema *literatura* (u sintagmi *recentna literatura*) i sintagme *radovi (hrvatskih) jezikoslovaca*. U nastavku će se pak međurečenična unutartekstna uzajamnost potvrditi (moguće²⁰) i u obrnutom smjeru, od fusnote prema gornjemu tekstu: naime na *kolokacijsku* će se *problematiku* (u tekstu ispod crte) referirati sintagma *višočlane jezične jedinice* (u tekstu iznad crte). No – istaknimo – time se kohezivne veze ne iscrpljuju, što znači da će se tekst protezati i dalje. Slijedi (unutar fusnote) daljnje kohezivno ulančavanje: i dok je zamjenica *tih* u sin-

²⁰ Ova će interpretacija, dakako, ovisiti o trenutku čitanja fusnote: bilo onda kada na nju upozorava konvencionalna numerička oznaka u tekstu bilo nakon što se dočita rečenica, pa čak i koja veća tekstualna cjelina u gornjem dijelu teksta.

tagmi *tih radova* u anaforičkoj relaciji spram netom spomenutih *radova hrvatskih jezikoslovaca*, upućivanjem se na druge izvore²¹ prekoračuju fizičke granice konkretnoga teksta i ustanovljuju egzoforički odnosi (usp. o tome i u Badurina, 2008: 55–66; o endoforičkom i egzoforičkom upućivanju usp. u Halliday–Hasan, 1976: 31–37).²² Napokon, u drugoj se fusnoti istovremeno prepoznaju kohezivne veze među supostavljenim sinonimnim terminima (endofora), ali i egzoforičke relacije s drugim (tematski/sadržajno bliskim) tekstovima.

Primjer (2) posvjedočit će pak i o nekim drugim tipovima kohezivnih odnosa. Uz već prepoznati tip kohezije koju predstavlja zamjena sintagme *jezično planiranje* odnosnom zamjenicom *koje*, uočit ćemo još jedan tip unutartekstne semantičke veze. Upravo će tom anaforičkom zamjenicom biti uvedena zavisna surečenica, koja je – pomalo neočekivano – smještena *ispod crte*, u fusnotu. U tom će, drugom slučaju biti riječ o gramatičkom strukturalnom kohezivnom sredstvu, za razliku od gramatičke nestrukturalne relacije koju reprezentira ranije spomenuta (i komentirana) uporaba anafore.²³

Međutim u primjeru (2) nalazimo izliku za malu digresiju u odnosu na odabrani tekstonolingvistički koncept. Nasuprot pristupu koji nam je on priskrbio, s druge strane, s teorijsko-metodoloških ćemo polazišta suprasintakse (tj. funkcionalne/aktualne rečenične perspektive) biti ponukani na prepoznavanje dvaju tipova veza između teksta i njegovih fusnota: načelno bismo naime mogli govoriti o *linearnim* i o *paralelnim* tekstnim vezama, nasljeđujući pritom modele već uspostavljene u nadrečeničnoj sintaksi (usp. Silić, 1984: 135–148; Silić–Pranjković, 2005: 360–361). Posegnut ćemo stoga za još dvama primjerima:

- (3) Tako razveden žanrovski sustav hrvatske renesansne književnosti podrazumijeva poetološku profiliranost na razini teme, stila, prevladavajućeg raspoloženja u djelu¹, svjetonazora, itd.

¹ Tako je, na primjer, Milan Rešetar, pišući o Držićevu književnom djelu i primjenjujući kriterij ozbiljno–šaljivo u tekstu, podijelio ga u tri skupine: čisto ozbiljna djela s najknjiževnijim jezikom (*Pjesni ljuvene, Hekuba*); dijelom ozbiljne a dijelom šaljive pastore u stihu i čisto šaljive drame (Rešetar, 1933).

²¹ Spomenimo i to da se danas široko prihvaćenim tzv. harvardskim načinom pisanja uputnica nužno uspostavljaju kataforičko-anaforičke veze između s jedne strane u zagradama u tekstu navedenih prezimena autora i godina izdanja, a s druge cjelovitih bibliografskih podataka koji se donose na kraju teksta/knjige.

²² U tom će se smislu teorijsko-metodološki poticajnim učiniti i pitanje statusa citata kao *integrirana* elementa “tuđega” teksta u vlastitome tekstu. Najavljujemo time i svojstvo *intertekstualnosti* kao konstitutivno načelo teksta.

²³ Priklanjamo se u ovome slučaju podjeli kohezivnih sredstava koju je ponudio M. A. K. Halliday: (A) gramatička kohezija (1) strukturalna (a) zavisnost (tj. subordinacija), (b) povezivanje (tj. koordinacija); (2) nestrukturalna (a) anafore, (b) supstitucije; (B) leksička kohezija (1) ponavljanja, (2) pojava jedinica istoga leksičkog skupa (usp. M. A. K. Halliday, 1964, *The Linguistic Study of Literary Texts*, u: Halliday, 2002: 6–8). Na drugome će mjestu, slično, Halliday razmatrati referencijalnu koheziju (egzofore i endofore, anafore i katafore), supstitutivnu i eliptičnu koheziju, konjunktivnu (vezničku/konektorsku) koheziju te leksičku koheziju (usp. M. A. K. Halliday, 1977, *Text as Semantic Choice in Social Contexts*, u: Halliday, 2002: 38–43).

- (4) Ova je za kaznu pretvori u *pauka* (...), koji se nikada ne prestaje njihati na niti. Lucić u svojoj pjesmi aktualizira ovaj starogrčki mit kako bi naglasio i praktična znanja koja krase gospoju Milicu (ona je, naime, vrsna vezilja goblena).³⁷

³⁷ O još jednom *pauku* pisao je Franjo Fancev u tekstu *Sitni prilozci* (Fancev, 1938: 284–285). Riječ je o pjesmi iz Ranjinina zbornika nepoznata autora, koja ima naslov *Pauk piše divicami* i u kojoj se aktualiziraju sljedeći semantemi: pletenje mreže, krhkost mreže (...), zloća lovca (pauka), naivnost i ludost žrtve (muhe, komara).

Ukratko, naspram “čistim” slučajevima *linearne* – u primjeru (3) – i *paralelne* – u primjeru (4) – povezanosti između teksta i fusnote²⁴, upravo će primjer (2) posvjedočiti o ponešto složenijem tipu (ipak *linearne*) tekstne veze: u tekstu rastočenome *na dva dijela* u fusnoti će zabilježena zavisna surečenica funkcionirati poput umetnute karike u lancu koja neraskidivo povezuje dva dijela *istoga* tkiva.

Smatrajući međutim standarde tekstualnosti pouzdanijim i poticajnijim kriterijem za rasvjetljavanje najavljene tekstualne perspektive u pristupu dvodijelno strukturiranu tekstu, njima ćemo – opet! – zamijeniti tek nakratko zauzeta suprasintaktička motrišta. Nakon osvrta na svojstvo kohezivnosti dometnut ćemo samo da će dokazivanje koherentnosti teksta otvoriti i napose složena pitanja odnosa “gornjega” teksta i pripadajućih mu fusnota. Priklonimo li se naime tumačenju da se koherencija odnosi na *smislenost* teksta, na logičko-semantičku povezanost među njegovim sastavnicama, što će pak ovisiti o kognitivnim aktivnostima sudionika komunikacijskoga procesa (usp. De Beaugrande–Dressler, 1981: 6–7), širom otvaramo prostore za prepoznavanje više *tipova* fusnota, na temelju čega će biti moguće uspostavljati i njihove različite klasifikacije (usp. npr. klasifikaciju u Stojević, 1995). To će ujedno učiniti nezaobilaznim, dapače nužnim uključivanje i funkcionalne perspektive u pristupu fusnoti.

Funkcionalni se aspekt u pogledu na fusnotu fokusira oko – čini se ipak *temeljnoga* – pitanja funkcije (uloge) fusnote/fusnota u (znanstvenome) tekstu. Konkretno, valjat će promisliti što fusnota znači sudionicima znanstvene komunikacije: s jedne strane autoru/piscu znanstvenoga teksta, s druge njegovu recipijentu/čitatelju. U tom bi se kontekstu moglo – čini se, utemeljeno – pretpostaviti da *dvodioba* teksta njegovu *reatoru* pomaže u ne baš uvijek jednostavnoj verbalizaciji kompleksnih misli; pri čemu će za znanstvenu spoznaju i vrlo relevantne informacije nerijetko dobiti – ipak, samo nai-

²⁴ O linearnoj će tekstnoj vezi biti riječi ako su “rečenice (...) međusobno povezane tako da sljedeća rečenica proizlazi iz prethodne”, pa su “za taj tip veze tipične sinsemantične rečenice” (Silić–Pranjaković, 2005: 360). Naprotiv, paralelnu tekstnu vezu među rečenicama u tekstu “karakterizira strukturni i leksički paralelizam (...)”, tj. “u tom tipu veze sljedeća rečenica ne izlazi iz prethodne”; utoliko su za tekstove ustrojene tim tipom veze “karakteristične autosemantične rečenice, odnosno odsutnost foričnih elemenata”, a suodnos se među rečenicama uspostavlja “često strukturnim paralelizmom (ili antiparalelizmom) i zajedničkom ‘temom’, a nema obično neposredna povezivanja jedne rečenice s drugom, ni sintaktičkoga ni smisaonoga (...)” (Silić–Pranjaković, 2005: 361).

zgleđ! – status hijerarhijske podređenosti, drugorazrednosti.²⁵ S gledišta će se *konzumenta* tekstem posredovane znanstvene poruke također moći problematizirati koliko *diskontinuiranost* znanstvenoga teksta, njegova dvodijelnost olakšava ili otežava njegovo čitanje (ili, možda, kada olakšava, a kada otežava čitanje!), naposljetku i čitaju li se fusnote (u zadovoljavajućoj mjeri) te koliko njihova ipak *marginalna* pozicioniranost (eventualno) utječe na pogrešnu percepciju, riječju, na *marginalizaciju* podataka/informacija u njima zastupljenih.

Dodajmo još i ovo: za recipijenta će znanstvenoga teksta od nemale važnosti biti pitanja organizacije njegove složene, *dvoslojne* strukture. Pritom će ključan podatak biti onaj o smještaju bilježaka bilo na dno stranice, ispod crte (riječ je tada o “klasičnim” *fusnotama*, koje su se i našle u središtu našega razmatranja) bilo na kraj poglavlja, odnosno teksta (takve se pak bilješke nazivaju, rečeno je već, *endnotama*). U tom su smislu zacijelo vrijedne naše pozornosti i sasvim praktične upute o dijelom drukčijoj raspodjeli informacija između *glavnoga* teksta i bilježaka u slučaju da se one ne postavljaju na dno stranice, već na koje udaljenije mjesto u knjizi. Ako je dakle određeni tekst popraćen endnotama (a ne fusnotama), valjat će povesti računa i o ovome: (1) podaci nužni za razumijevanje argumentacije trebali bi biti sadržani u tekstu prije negoli u bilješci; (2) u bilješci pak valja navesti podatke o autoru i tekstu na koji se upućuje čak i onda kada se oni prethodno spominju u tekstu; (3) u endnotama je važno – i važnije nego u fusnotama – izbjegavati oznake poput *na istome mjestu*, *ibid.* i sl., ali i različite tipove uputnica i kratica (usp. u *The Chicago Manual of Style*, 1993: 505). Dakako, takva će razmišljanja po svoj prilici moći poslužiti kao svojevrsna konkretizacija teme komunikacije sa znanstvenim tekstem, pa onda i kao poticaj za dodatno razmatranje tekstualnosti – i to na primjeru na prepoznatljiv način organizirana znanstvenoga teksta – i, posebice, standarda tekstualnosti.

Uzevši – netom – u obzir perspektive sudionika znanstvene komunikacije, aktualizirale smo, dakako, i pitanja ostvarenja preostalih *na korisnike usmjerenih* standarda tekstualnosti, konkretnije, svojstva *intencionalnosti* (piščeve namjere da tekst bude koherentno organiziran i da se njime postigne odgovarajući komunikacijski cilj) i *prihvatljivosti* (spremnosti i/ili sposobnosti recipijenta da u slijedu pojavnosti prepozna kohezivan i koherentan tekst te da ga prihvati kao komunikacijski relevantnu činjenicu, neovisno, štoviše, o njegovoj *diskontinuiranoj* strukturi). U nastavku bi se moglo progovoriti i o konstitutivnom načelu *informativnosti* (o izmjeni očekivanih i manje očekivanih, odnosno znanih i neznanih elemenata unutar teksta/fusnote), o načelu *situativnosti* (tj. o uvjetovanosti tako, *dvoslojno* strukturirana teksta situacijom, što znači o prilagođenosti teksta izvanjezičnom kontekstu) te, napose, o načelu *intertekstualnosti*. I upravo u vezi s intertekstualnošću možemo naposljetku podsjetiti na raznovrsne odnose koji se fusnotom uspostavljaju – ili mogu uspostavljati! – s drugim tekstem/tekstovima. Odnosi su

²⁵ U vezi se s time – više kao dosjetka, ali ne bez određenog *praktičnog* utemeljenja – može postaviti i “tehničko” pitanje *zašto i fusnote ne bi mogle imati svoje fusnote*, pa i, dalje, *njihove fusnote svoje fusnote* itd.? (usp. i Stojević, 1995). Dakako, ne smijemo pritom zatvarati oči pred činjenicom da bi dodatno grafičko usložnjavanje teksta moglo – samo naizgled paradoksalno! – ozbiljno otežati, ako ne i onemogućiti prepoznavanje finih i složenih unartekstih odnosa. Drugim riječima, sasvim je realna pretpostavka da bi i samo čitanje tako razlomljena i ispresijecana teksta moglo postati prezahtjevnim.

to koji će gradirati od pukog bibliografskog podatka, bibliografske bilješke, odnosno uputnice do znatno suptilnijih i složenijih spona koje se uspostavljaju citatima, parafrazama, objašnjenjima, komentarima, kritikama, polemički intoniranim napomenama i sl. Istina, vraćaju nas razmišljanja poput navedenih *tehničkim* i/ili *formalnim* pitanjima pisanja znanstvenoga teksta, iz kojih se neće smjeti isključiti ni pretresanje navika i/ili konvencija u pisanju (znanstvenih) tekstova i pripadajućih im fusnota.²⁶

Zaključno: O fusnoti sve najbolje

Zagledavši se s različitih motrišta u fusnotu – kao u moguć, čest, ali ipak ne i nezaobilazan *konstitutivni sastojak* znanstvenoga teksta – nastojale smo prepoznati njezino *pravo* mjesto u zahtjevnim procesima posredovanja znanstvene misli (tj. poruke), odnosno u sasvim naročitu tipu pismene međuljudske komunikacije. Međutim čak i ako/kad dokažemo da vrijedan znanstveni tekst može biti napisan bez i jedne fusnote, naći ćemo se pred novim izazovom: može li – i na kojim *razinama* – tekst koji se ispisuje i *iznad* i *ispod* crte funkcionirati previđi li se, svjesno ili nesvjesno, njegova *donja*, podrubna dionica?! Takvi će nas (dapače, i) hipotetički *eksperimenti* morati ponovno usmjeriti respektabilnoj teorijskoj misli, onoj koja će u tekstu vidjeti jedinstven *komunikacijski događaj* (usp. De Beaugrande–Dressler, 1981: 3), a koja će nam ponuditi i valjane kriterije za definiranje teksta, pa i ucrtavanje njegovih krajnjih granica. O fusnoti ćemo stoga morati prestati razmišljati bilo kao o *marginalnoj bilješci* bilo kao o prepoznatljivu *dizajnerskom rješenju*, pukoj konvenciji (jednostavno: modi) u pisanju znanstvenih radova, već ćemo, naprotiv, u središte razmatranja staviti *tekst* (u njegovoj cjelovitosti) i, naravno, *jezičnu komunikaciju*. Upravo će se u prožimanju *nadrednoga* i *podrednoga* komunikacija i odvijati, pri čemu će unutarnja organizacija teksta (utoliko i distribucija sadržaja dijelom u “glavni” tekst, a dijelom u “sporedne” bilješke) postati i ostati daleko više od tehničkoga pitanja.²⁷

²⁶ Može se ovdje zamijetiti da je – mijenjanjem nekih konvencija u pisanju/priredivanju znanstvenih radova, u prvome redu priklanjanjem tzv. harvardskom načinu pisanja bibliografskih uputnica (tj. bilježenju u tekstu, u zagradama, imena autora, godine izdanja i stranice na koju se upućuje) – fusnota “oslobodena” svoje “primarne” zadaće da postoji isključivo kao bibliografska uputnica, eventualno i kao nešto slobodnija intertekstualna digresija. Zanimljivo je da se i u praktično intoniranoj literaturi o pisanju znanstvenih/stručnih radova (usp. npr. Šamić, 1972: 94–102; Gačić, 2001: 76–77) u prvome redu spominju bibliografske ili dokumentarne (podnožne) napomene, a tek potom i one objasnidbene ili eksplikativne te i one upućivačke (tzv. *cross references*; i u tome će slučajju biti, dakako, riječi o intertekstualnim bilješkama/napomenama).

²⁷ Spomenimo naposljetku i ovo: zamisao da bismo tekst o fusnoti u *cijelosti* mogle napisati u fusnotama morala se odmah pokazati tehnički neodrživom. Fusnote se naime moraju “kačiti” na dijelove *glavnoga* teksta. Međutim to i nije pitanje samo tehničke naravi. One se kao *paralelne misli* smisleno vezuju na elemente *gornje strukture* (čime se ostvaruje svojstvo kohezije i svojstvo koherencije teksta).

POPIS IZVORA

- I. hrvatski kongres pomorske, podvodne i hiperbarične medicine*, 2001, ur. Nadan M. Petri i dr., Hrvatsko društvo za pomorsku, podvodnu i hiperbaričnu medicinu HZL, Split.
- Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, 2009, ur. Lada Badurina, Ivo Pranjković, Josip Silić, Disput, Zagreb.
- Języki i tradycje Słowian*, 2003, ur. Emil Tokarz, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kommunikation. Medien. Macht*, 2000, ur. Rudolf Maresch, Niels Werber, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Politikvermittlung. Beiträge zur politischen Kommunikationskultur*, ur. Ulrich Sarcinelli, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn.
- Rethinking Context: Language as an interactive phenomenon*, 1992, ur. Alessandro Duranti, Charles Goodwin, Cambridge University Press, Cambridge, UK – New York, USA – Melbourne, Australia.
- Riječki filološki dani: zbornik radova 7*, 2008, ur. Ines Srdoč-Konestra, Silvana Vranić, Filozofski fakultet, Rijeka.
- The Handbook of Discourse Analysis*, 2001, ur. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, Blackwell Publishing.
- Współczesna leksyka, Część I*, 2001, ur. Kazimierz Michalewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 2003, ur. Mato Grgić, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Zbornik građevinskoga fakulteta u Mostaru*, 2002, ur. Ivo Čolak, Građevinski fakultet, Sveučilište u Mostaru, Mostar.
- Zbornik III. simpozija obiteljske medicine*, 1996, ur. Antun Budak i dr., Hrvatska udružba obiteljske medicine, Bjelovar.
- Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 1991, ur. Sonja Zubčić i dr., Pravni fakultet, Sveučilište u Rijeci, Rijeka.
- Zbornik radova Pomorskog fakulteta*, 1992, ur. Ivan Mencer, Pomorski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Rijeka.
- Zbornik Tehničkoga fakulteta Rijeka*, 1994, ur. Bernard Franković, Tehnički fakultet Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Rijeka.

IZBOR IZ LITERATURE

- Anić, Vladimir – Silić, Josip, 1986, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Sveučilišna naklada "Liber" – Školska knjiga, Zagreb.
- Anić, Vladimir – Silić, Josip, 2001, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Novi Liber – Školska knjiga, Zagreb.
- Anić, Vladimir, 2003, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.
- Badurina, Lada – Marković, Ivan – Mićanović, Krešimir, 2007, *Hrvatski pravopis*, Matrica hrvatska, Zagreb.
- Badurina, Lada, 2008, *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka.
- De Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang, 1981, *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London, UK – New York, USA (također i na internetskoj adresi http://www.beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm, posjet 29. veljače 2008).
- Gačić, Milica, 2001, *Pisanje i objavljivanje znanstvenih i stručnih radova*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske – Policijska akademija, Zagreb.
- Halliday, 2002, *Linguistic Studies of Text and Discourse*, edited by Jonathan J. Webster, Volume 2 in the Collected Works of M. A. K. Halliday, Continuum, London – New York.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya, 1976, *Cohesion in English*, Longman, Pearson Education Limited, Edinburgh Gate, Harlow, UK.
- Halliday, M. A. K. – Martin, J. R., 1993, *Writing Science: Literacy and Discursive Power*, University of Pittsburg Press.
- Halliday, M. A. K., 2004, *An Introduction to Functional Grammar*, 3rd edition, revised by Christian M. I. M. Matthiessen, Arnold Publishers.
- Malmkjær, Kirsten (ur.), 1991, *The Linguistics Encyclopedia*, Routledge, London – New York.
- Mesaroš, Franjo, 1971, *Grafička enciklopedija*, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Ritter, R. M., 2002, *The Oxford Guide to Style*, Oxford University Press, Oxford, UK.
- Silić, Josip – Pranjković, Ivo, 2005, *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Silić, Josip, 1984, *Od rečenice do teksta: teoretsko-metodološke pretpostavke nadrećeničnog jedinstva*, Sveučilišna naklada "Liber", Zagreb.
- Silić, Josip, 2006, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb.
- Stojević, Milorad, 1995, *Ogled o podrupku*, Fluminensia, časopis za filološka istraživanja, god. 7, br. 1, str. 81–110.
- Šamić, Midhat, ³1972, *Kako nastaje naučno djelo: Uvođenje u metodologiju i tehniku naučnoistraživačkog rada – opšti pristup*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- The Chicago Manual of Style*, ¹⁴1993, The University of Chicago Press, Chicago USA – London UK.

*SUMMARY**Lada Badurina – Nikolina Palašić****BELOW THE TEXT: A NOTE ON FOOTNOTE***

Footnote is one of the important characteristics of the complex structure of scientific text. By taking into consideration and by questioning (partially) different conventions of writing footnotes (with respect to different fields/scientific areas, with respect to various practices used in different periods, and with respect to individual styles), the paper focuses on possible interrelations of the parts of text above and below the line, or, in other words, the standards of textuality of scientific texts (the so-called constitutive principles of text) are analysed bearing in mind their bipartite structure. In relation to this, the means of communicating with the scientific text (that is, ways of encoding and decoding the scientific message) are also analysed.

Key words: *footnote, text, scientific text, standards of textuality/constitutive principles of text, cohesion, coherence, intertextuality*